

A SZÜLETÉSI ARÁNYSZÁM VISSZAESÉSÉNEK GAZDASÁGI KIHATÁSAI NYUGAT-EURÓPÁBAN*

HILDE WANDER

Az 1960-as években kezdődött a születési arányszám erős visszaesése több nyugat-európai országban és ez továbbra is folytatódik. Nyugat-Németországban, ahol különösen feltűnő a visszaesés, sokszorosan jelentkeznek ennek gazdasági kihatásai. Lelassul-e a gazdasági növekedés a népességnövekedés csökkenő arányszámai következtében? Vajon a hazai munkaerő hiánya és ezzel arányban a külföldi munkások iránti kereslet rosszabbodik-e, ahogy egyre kevesebb személy éri el a munkaképes életkort? Vajon a viszonylag kis belföldi munkaerő ki tudja-e elégíteni az időskorú népesség nyugdíj- és egyéb juttatások iránti igényét, ami közben nagymértékben növekszik?

Statisztikai háttér

Az eddigi statisztikák nem sok alapot nyújtanak ezen gondok megoldásához. Igaz, hogy Nyugat-Németországban 1970-ben 250 ezerrel, azaz mintegy 24%-kal kevesebb gyermek született mint 1964-ben, de ebből még nem lehet következtetést levonni a jövőre nézve. Az évi születésszámot sok tényező befolyásolja. Nemcsak a reprodukív korban levő nők termékenységi szintjétől függ, hanem számuktól, kormegoszlásuktól és házassági arányszámuktól. Pl. ha viszonylag kevés nő lép be a főbb házasságkötési és reprodukív életkorba, ez a születések számának csökkenéséhez vezethet, mégha az életkor szerinti termékenységi arányszámok nem is változnak.

Időbeli vagy nemzetközi összehasonlításokhoz gyakran használják a nyers születési arányszámokat, melyek az 1000 főre eső évi élveszületések számát fejezik ki.

Az 1. tábla ezeket az arányszámokat mutatja nyolc nyugat-európai országra, egy hosszabb időszakra. Világosan látható, hogy egyes országokban az arányszámok most a harmincas évek vége körüli szint alatt vannak, de az

* Szerző e tanulmányban a Nyugat-Európában jelenleg elterjedt — és vitatott — nézeteket fejti ki a gazdasági élet és a termékenység összefüggéseiről, a tőkés piacgazdálkodás viszonyainak figyelembevételével. Ebből következik, hogy a központilag irányított szocialista tervgazdaság, ill. az összehangolt gazdasági társadalom- és népesedéspolitika viszonyai között egyes megállapítások különösképpen vitathatók. A tanulmány megjelent az International Development Research Center tanulmányosorozatának 1972. jún. 15.-i számában, valamint eredetiben a Kieler Diskussionsbeiträge zu aktuellen wirtschaftspolitischen Fragen 9. számában. A magyar fordítás az angol szöveg alapján történt. (Rövidített közlés)

is, hogy a visszaesés az összes országban egy olyan szokatlanul magas 1964. évi szint után következett, amilyenhez hasonló — eltekintve a közvetlen háború utáni időszakról — egészen az 1920-as évektől nem volt.

1. *Nyers születési arányszámok néhány nyugat-európai országban, 1950–70 és 1935–39*
Общий коэффициент рождаемости в некоторых западно-европейских странах в 1950—70 и 1935—39 гг.

Crude Birth Rates in some West-European Countries, 1950—70 and 1935—39

Év (1)	NSZK (2)	Franciaország (3)	Belgium (4)	Hollandia (5)	Anglia és Wales (6)	Svédország (7)	Svájc (8)	Ausztria (9)
1935/39	19,4	15,1	15,5	20,3	14,9	14,5	15,4	14,7
1950/54	16,1	19,5	16,7	22,1	15,5	15,5	17,3	15,0
1955	16,0	18,6	16,8	21,3	15,0	14,8	17,1	15,6
1956	16,5	18,4	16,8	21,3	15,7	14,8	17,4	16,7
1957	17,0	18,4	17,0	21,2	16,1	14,6	17,7	17,0
1958	17,0	18,1	17,1	21,2	16,4	14,2	17,6	17,1
1959	17,7	18,3	17,4	21,4	16,5	14,1	17,7	17,7
1960	17,8	17,9	16,9	20,8	17,2	13,7	17,6	17,9
1961	18,3	18,2	17,3	21,3	17,6	13,9	18,1	18,6
1962	18,2	17,7	16,8	20,9	18,0	14,2	18,4	18,7
1963	18,5	18,2	17,1	20,9	18,2	14,8	19,1	18,8
1964	18,5	18,2	17,2	20,7	18,5	16,0	19,2	18,5
1965	17,9	17,8	16,4	19,9	18,1	15,9	18,8	17,9
1966	17,8	17,6	15,9	19,2	17,7	15,8	18,3	17,6
1967	17,2	17,0	15,3	18,9	17,2	15,4	17,7	17,4
1968	16,3	16,7	14,8	18,6	16,9	14,3	17,1	17,2
1969	15,0	16,7	14,6	19,2	16,3	13,5	16,5	16,5
1970	13,3	16,7	14,7	18,4	15,7	13,6	15,9	15,1

Горизонтальная графа: (1) Год; (2) ФРГ; (3) Франция; (4) Бельгия; (5) Голландия; (6) Англия и Уэльс; (7) Швеция; (8) Швейцария; (9) Австрия.

Heading: 1. Year; 2. German Federal Republic; 3. France; 4. Belgium; 5. The Netherlands; 6. England and Wales; 7. Sweden; 8. Switzerland; 9. Austria

Nyugat-Európában a II. világháború óta a demográfiai eseményeket fel-tűnő fluktuáció jellemezte és két kiugró születési arányszámemelkedés. Az első hirtelen emelkedés közvetlenül a háború után volt annak eredménye-ként, hogy részben a házassági arányszám emelkedett, részben a termékeny-ségi arányszám azon házaspároknál, akik későbbre halasztották a gyermek-születést.

A háború utáni első években ez a születések számának gyors emelkedésé-hez vezetett, nemcsak a háborúban résztvevő országokban, hanem olyanok-ban is, mint Svájc és Svédország. Csak Ausztriában és Nyugat-Németország-ban volt viszonylag csekély az emelkedés főként azért, mert a fiatal férfiak nagy százaléka meghalt a háborúban, vagy még mindig hadifogolytáborok-ban voltak. Egyéb tényezők is hatottak, így a depressziós gazdasági viszo-nyok és a kisebb mértékű motiváció arra, hogy a korábban elhalasztott gyer-mekszületeket kiegyensúlyozzák, mivel mindkét országban közvetlenül a há-ború előtt a háború kezdetén relatíve magas volt a termékenység.

A második fellendülés, amire az 1950-es évek közepén került sor és 1964-ben érte el a tetőpontját, főként a házasságkötési kor csökkenésével és szokat-lanul sok fiatal korban kötött házassággal volt összefüggésben, aminek követ-

keztében viszont meredeken felugrott az első és második szülések száma. Ez a fellendülés különösen Nyugat-Németországban és Ausztriában volt feltűnő, ami annak tulajdonítható, hogy viszonylag nagyon sok személy lépett a házasságkötési életkorba. Nyugat-Németországban a harmadik és negyedik születések száma is emelkedett egészen 1964-ig. Míg Angliában és Walesben hasonló tendenciák mutatkoztak, addig Franciaországban és Hollandiában alig emelkedett a harmadik és további születések száma. A 2. és 3. táblán láthatók ezek a trendek.

2. Házasságkötési arányszámok fiatal nőkre, néhány nyugat-európai országban, 1955–56
(Azonos korú, 1000 házasodható nőre jutó menyasszonyok száma)

Коэффициенты брачности в среде молодых женщин в некоторых западно-европейских странах в 1955—56 гг. (число невест на 1000 бракосочетаемых женщин соответствующего возраста)
Nuptiality Rates for Young Women in some West-European Countries 1955—56
(Number of Brides of the Same Age per 1000 nubil women)

Év (1)	NSZK (2)		Franciaország (3)		Hollandia (4)		Svédország (5)		Anglia és Wales (6)	
	15—19	20—24	15—19	20—24	15—19	20—24	15—19	20—24	15—19	20—24
1955	.	.	33,0	201,2	19,9	156,0	33,5	181,3	50,5	255,5
1956	.	.	30,4	187,8	20,6	178,9	34,3	182,9	54,4	263,0
1957	.	.	32,4	203,1	21,9	184,3	34,5	188,5	56,6	266,7
1958	35,5	190,9	33,2	211,0	22,7	184,8	33,5	184,8	67,8	264,9
1959	40,7	187,4	33,2	204,9	23,1	180,4	30,2	184,5	56,5	265,5
1960	43,8	197,3	34,6	212,4	25,0	198,3	27,9	178,0	57,7	268,4
1961	34,3	225,2	34,5	214,4	25,2	203,0	.	.	59,8	261,5
1962	50,3	242,0	33,5	209,3	26,8	206,4	33,4	180,0	58,0	258,8
1963	38,2	218,4	36,6	240,8	29,8	223,0	35,3	169,0	57,5	243,8
1964	50,6	211,2	43,1	269,6	33,2	242,3	38,6	178,8	58,2	257,0
1965	52,7	214,4	46,0	263,2	36,0	246,9	39,7	181,9	61,5	261,1
1966	58,2	216,2	41,5	266,3	35,6	252,7	40,0	188,3	66,2	261,9

Горизонтальная графа: (1) Год; (2) ФРГ; (3) Франция; (4) Голландия; (5) Швеция; (6) Англия и Уэльс.

Heading: 1. Year; 2. German Federal Republic; 3. France; 4. The Netherlands; 5. Sweden; 6. England and Wales.

Ha ismerjük a különféle itt közrejátszó hatásokat, világosabban megérthetjük a nyers születési arányszámok viszonylag hirtelen csökkenését Nyugat-Németországban 1964 után. Többek között a házasodási arányszámok megint lecsökkentek, mivel a fő házasságkötési életkorba érő kohorszok száma viszonylag kicsi volt. Másutt — Ausztria és Svédország kivételével — a házasodási arányszámok emelkedtek, vagy legalábbis csak csekély visszaesést mutattak, aminek eredményeként viszont kisebb arányban csökkentek az első és második születések, valamint a nyers születési arányszámok mint Nyugat-Németországban.

Sokkal világosabb, a strukturális zavaró hatásoktól mentes képet kaphatunk a nyugat-európai születésszám csökkenéséről, ha a bruttó reprodukciós arányszámot vizsgáljuk (lásd 4. tábla). Ezek szerint Nyugat-Németországban a termékenység csökkenése — legalábbis 1969-ig — viszonylag kisebb volt, mint a legtöbb nyugat-európai országban (lásd a 4. táblát). Sőt, az összes 1969-es arányszámok még mindig jóval az 1930-as szint felett voltak. Azt nem tudjuk megállapítani, hogy pontosan mennyire csökkentek a bruttó rep-

3. Élvezületési arányszámok első, második és harmadik születésekre, néhány nyugat-európai országban, 1955–1968
(1000 10–50 éves korú nőre)

Коэффициент живорождения на первое, второе и третье рождение в некоторых западно-европейских странах в 1955—68 гг. (на 1000 женщин возраста 10—50 лет)

Live Birth Rates for First, Second and Third Births in Some West-European Countries, 1955—1968 (per 1000 women aged 10—50)

Év (1)	NSZK (2)			Franciaország (3)			Hollandia (4)			Anglia és Wales (5)		
	Sorrendben			Sorrendben			Sorrendben			Sorrendben		
	1.	2.	3.	1.	2.	3.	1.	2.	3.	1.	2.	3.
	szülés			szülés			szülés			szülés		
1955	.	.	.	35,6	29,8	20,0	22,6	18,7	12,5	33,1	25,0	12,8
1956	.	.	.	35,7	29,0	19,4	22,8	18,9	12,2	35,2	25,9	13,1
1957	42,3	29,9	15,0	35,8	30,2	19,9	23,2	19,0	12,1	36,2	26,8	13,5
1958	42,2	30,6	15,4	37,3	29,3	19,5	23,6	19,2	12,0	36,3	27,9	14,0
1959	44,3	31,7	16,2	38,6	29,8	19,4	23,7	20,0	12,1	35,9	28,2	14,3
1960	44,7	32,2	16,1	39,2	29,4	18,7	23,0	20,1	12,3	36,1	29,7	15,4
1961	45,9	33,3	16,6	39,8	19,0	23,6	20,4	12,7	12,7	37,3	31,0	16,6
1962	44,4	32,7	16,1	39,9	30,4	18,7	23,7	20,1	12,5	37,0	30,7	16,5
1963	45,4	34,7	17,1	40,8	30,8	18,9	24,0	20,6	12,6	37,3	31,8	17,2
1964	44,9	35,6	17,6	40,9	31,2	18,9	24,6	20,7	12,6	37,6	32,7	17,8
1965	43,5	34,5	17,0	39,9	30,2	17,7	25,2	20,3	11,8	37,6	32,2	17,2
1966	42,7	34,2	17,0	41,6	30,1	16,8	25,7	20,3	11,0	37,4	31,8	16,5
1967	40,0	34,2	15,8	40,9	29,2	16,1	26,6	20,5	10,4	36,9	31,1	15,6
1968	26,5	20,9	10,0	.	.	.

Горизонтальная графа: (1) Год; (2) ФРГ; (3) Франция; (4) Голландия; (5) Англия и Уэльс; (6) По очереди 1, 2, 3 рождение.

Heading: 1. Year; 2. German Federal Republic; 3. France; 4. The Netherlands, 5. England and Wales; 6. Birth order

rodúciós arányszámok azóta, mivel az ehhez szükséges statisztikai anyagok még nem állnak rendelkezésre. Nyugat-Németországot illetően a Szövetségi Statisztikai Hivatal egy másik módszer alapján azt számította ki, hogy az 1970. évi születések nincsenek olyan szinten, hogy hosszú távon biztosítsák a népességutánpótlást. A Hivatal azonban arra is figyelmeztet, hogy nem kell ezeknek az összefüggéseknek további feltétlen folytatódását is várni.

Mint a társadalmi magatartás sok más szférája a reprodukciós magatartás is időbeli változásnak van alávetve. Ezért elhamarkodott lenne rögtön feltételezni egy olyan demográfiai fázist, melyben a születések száma állandóan a halálozások száma alatt maradna.

Ebből az következik, hogy a születési arányszámok mai csökkenése mögött többféle ok is van, a kisebb családnagyság iránti vágyon kívül. A családnagyság korlátozására irányuló törekvés nem új és nincs hozzá szükség éppen modern fogamzásgátló eszközökre. Az 1930-as években például még nem álltak rendelkezésre ilyen módszerek, mégis azóta ritkaságszámba mennek Nyugat-Európában az öt- vagy többgyermekes családok. Nincs okunk feltételezni, hogy a magas sorszámú születések a jövőben gyakoribbá váljanak. A kívánt családnagyságban valószínűleg lesznek eltolódások, de megmaradnak az egytől három, vagy négy gyermekig terjedő határok közt. Azt még nem tudhatjuk, vajon több család kíván-e majd gyermektelen maradni, mint régebben. A modern születésszabályozási eszközök megkönnyítik a szülések közti intervallum kívánság szerinti ütemezését. Az első és második szülések

4. Bruttó reprodukciós arányszámok néhány nyugat-európai országban, 1950–68, összehasonlítva a háború előtti évekkkel

Брутто-коэффициент воспроизводства в некоторых западно-европейских странах в 1950—68 гг. по сравнению с довоенными годами
Gross Reproduction Rates in Some West-European Countries, 1950—68, Compared with Prewar Years

Év	NSZK	Franciaország	Belgium	Hollandia	Anglia és Wales	Svédország	Svájc	Ausztria
1931	0,86	1,10	.	1,39	0,92	0,90	.	.
1933	0,80	1,03	.	1,31	0,84	0,82	.	.
1934	0,98	1,05	.	1,30	0,86	0,82	.	.
1935	1,04	1,00	.	1,26	0,85	0,81	.	.
1936	1,06	1,01	1,03	1,26	0,86	0,84	0,88	0,75
1950	1,01	1,43	1,14	1,50	1,06	1,11	1,25	.
1951	1,00	1,36	1,11	1,53	1,05	1,07	1,11	0,99
1952	1,01	1,35	1,13	1,50	1,05	1,08	1,12	0,99
1953	1,01	1,31	1,13	1,47	1,08	1,09	1,10	1,01
1954	1,03	1,32	.	1,47	1,07	1,05	1,10	1,03
1955	1,03	1,31	1,16	1,48	1,08	1,09	1,11	1,08
1956	1,08	1,31	1,18	1,48	1,15	1,10	1,12	1,17
1957	1,13	1,32	1,20	1,50	1,19	1,11	1,14	1,20
1958	1,12	1,31	1,22	1,51	1,22	1,08	1,14	1,23
1959	1,16	1,34	1,26	1,54	1,23	1,08	1,15	1,26
1960	1,16	1,33	1,24	1,52	1,29	1,06	1,19	1,29
1961	1,21	1,38	1,28	1,57	1,25	1,07	1,21	1,36
1962	1,18	1,36	1,26	1,55	1,38	1,09	1,20	1,38
1963	1,22	1,41	1,30	1,55	1,38	1,13	1,31	1,38
1964	1,24	1,42	1,32	1,55	1,40	1,21	.	1,35
1965	1,22	1,38	1,27	1,48	1,37	1,17	1,23	1,31
1966	1,23	1,35	1,23	1,41	1,33	1,15	1,19	1,30
1967	1,21	1,29	1,17	1,36	1,28	1,11	1,15	1,27
1968	1,16	1,27	1,12	1,32	1,24	1,03	1,11	1,25
1969	1,08	1,26	1,10	1,35	1,21	0,97	1,06	1,22

Горизонтальная графа: (1) Год; (2) ФРГ; (3) Франция; (4) Бельгия; (5) Голландия; (6) Англия и Уэльс; (7) Швеция; (8) Швейцария; (9) Австрия.

Heading: 1. Year; 2. German Federal Republic; 3. France; 4. Belgium; 5. The Netherlands; 6. England and Wales; 7. Sweden; 8. Switzerland; 9. Austria

arányszámainak korlátozott csökkenése — ami feltűnő volt több nyugat-európai országban, beleértve Nyugat-Németországot is (lásd a 3. táblát), talán inkább pontos családtervezést tükröz, mint a gyermektől való végleges tartózkodást. Elkerülhetetlen, hogy a nyugat-európai népesség a jövőben lassan növekedjék, de az nem valószínű, hogy hosszú időszakon át stagnálni fog, vagy hogy csökkenni fog.

A termékenység csökkenése és a gazdasági változás

Különböző vélemények vannak a születésszám csökkenésének gazdasági kihatásait illetően. Általánosan úgy vélik, hogy ez a csökkenés hasznos a fejlődő országok számára, viszont káros lehet a fejlett országok számára. Az egyre növekvő munkaerőhiányt az erősen iparosodott országokban, valamint az idegen munkaerő iránti növekvő igényt is gyakran a népesség túlságosan lassú természetes növekedésének eredményeként interpretálják. Ha azonban elfogadjuk ezt a véleményt, akkor nem kellett volna Franciaországnak meg-

menekülnie a tömeges munkanélküliségtől az 1930-as években, miután sok évtizeden keresztül alig-alig nőtt a népessége? Bár a népesség és a gazdaság kölcsönösen befolyásolják egymást, a köztük levő összefüggés mégsem olyan egyszerű, hogy a munkaerőpiac helyzetét döntően befolyásolná a természetes népességnövekedés rátája.

Az egyének gazdasági tevékenységet fejtenek ki egyrészt mint fogyasztók és (vagy termelők, másrészt mint megtakarítók és) vagy beruházók. Az, hogy ezek a különféle szerepek milyen interakcióban vannak egymással és hogyan oszlanak meg — adott gazdasági és társadalmi körülmények mellett — függ a népesség nagyságától, nemek és kor szerinti összetételétől, térbeli megoszlásától és sűrűségétől, fizikai és mentális képességeitől és magatartási modelljeitől. A termékenység csökkenése ezek közül az összetevők közül csak néhányat módosít. Közvetlenül csökkenti a népesség számát és sűrűségét, bár ritkán abszolút számban, hanem inkább relatíve ahhoz képest, amire sor kerülne ezen csökkenés nélkül. Ezenfelül szükségszerűen megváltoztatja a kormegoszlást is, s ezáltal a fogyasztóknak a termelőkhez való arányát. Ezek a változások azzal járhatnak, hogy a gazdaságnak is hozzájuk kell igazodnia, de hogy ez hogyan valósul meg az bizonytalan sok egyéb körülménytől is függ, mégpedig elég nagy mértékben a népesség hajlandóságától és magatartásától. Az utóbbi fogja meghatározni, hogy a gazdaság igazodása előnyös vagy előnytelen lesz-e. Mivel a gazdasági magatartási modellek ugyanabból a társadalmi magatartásból és szemléletből erednek, amelyek a termékenység csökkenését is okozzák, következményeik logikusan nem interpretálhatók úgy, mintha azokat a termékenység lefelé irányuló trendjei idézték volna elő. Mégis sokszor ez történik.

A demográfiai és a gazdasági tényezők közti kapcsolatok is változnak a gazdasági fejlettség fokától függően. Ahol még mindig a munkaigényes mezőgazdaság a fő forrása a gazdasági tevékenységnek, ott ezek a kapcsolatok szorosabbak és közvetlenebbek, mint az iparosodott gazdaságokban fennálló kapcsolatok. Minél több reprodukálható tőke kerül felhasználásra a termelő folyamatban a nem reprodukálható természeti erőforrásokhoz képest, annál differenciáltabb és rugalmasabb a gazdasági szerkezet és annál nagyobb a lehetősége annak, hogy a demográfiai változások nem kívánatos kihatásait el lehessen kerülni gazdaságpolitikai eszközökkel. Ezek a lehetőségek reálisabbá váltak, amint közelebb kerültünk a hosszabb távú növekedés és a ciklikus fluktuációk mechanizmusának megértéséhez. A befolyásolás lehetősége szélesebb és differenciáltabb lett a „nemzetközi kooperáció” növekedésével, az oktatás és kutatás fokozott intézményesedésével, a szakszervezetek tevékenységének kiszélesedésével mindenkéfelett az állam gazdasági szerepének növekedésével és a termelést befolyásoló tényezők feletti fokozódó ellenőrzésével. Ha összehasonlítjuk az ily módon lehetővé vált közvetlen gazdasági beavatkozás eszközeit a népességváltozás hatásaival, akkor megállapíthatjuk, hogy az utóbbiak csak alárendelt szerepet játszanak.

Ez azonban nem jelenti, hogy a magasan fejlett gazdaságoknál figyelmen kívül hagyhatjuk a demográfiai trendeket. Sőt ellenkezőleg, állandóan szem előtt kell tartanunk, hogy elkerülhessük a nem kívánatos következményeket. A lényeg az, hogy ezekben a gazdaságokban a népesedéspolitikai intézkedések — akár a gyorsabb, akár a lassúbb népességnövekedést kívánják előmozdítani, nem alapvető eszközök a nagyobb gazdasági vagy szociális célok elérésében.

Valamivel eltérő következtetésre juthatunk olyan országok esetében mint Kanada vagy Ausztrália, melyek természeti erőforrásokban gazdagok és ugyanakkor ritkán vannak betelepülve, vagy másrészt a szocialista országok esetében, melyeknek gazdasági prioritásai mások, mint a nyugati országoké.

A továbbiakban csak a nyugat-európai típusú fejlett országok termékenységsökkenésének kihatásait fogjuk vizsgálni, melyeket a következő körülmények jellemeznek:

- a) A demográfiai átmenet lényegében már évtizedek óta befejeződött úgy, hogy a népesség inkább az alacsony termékenység és a még alacsonyabb halandóság eredményeként meglehetősen lassan növekszik.
- b) A népesség száma, sűrűsége és földrajzi megoszlása kedvez a nagy és egymással rendkívül erősen összefonódó hazai piacoknak, lehetővé teszi a nagyfokú munkamegosztást és az ebből eredő anyagi megtakarításokat.
- c) A gazdasági struktúra eléggé rugalmas és a tőkeképzés is eléggé nagyarányú ahhoz, hogy lehetővé tegye nagyszámú bevándorló hatékony foglalkoztatását, kiegészítve a kismértékű természetes növekedést.
- d) A gazdaságnak széles világkereskedelmi kapcsolatai vannak.

Ilyen feltételek mellett a termékenység további csökkenése ne lenne hátrányos a további gazdasági növekedés számára? Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolni tudjunk, külön-külön kell megvizsgálnunk a termékenység csökkenésének azonnali és hosszabb távú következményeit. Meg kell különböztetni továbbá a közvetett és közvetlen következményeket, valamint a termékenység átmeneti visszaesésének, ill. a folyamatos stagnálásnak a hatásait. Sok téves beállítás merül fel, amikor ezeket a különálló kritériumokat együttesen vizsgáljuk. Ma még nem tudjuk, hogy a termékenység jelenlegi csökkenése meddig fog tartani Nyugat-Európában, és képtelenek vagyunk azt is megmondani, hogy mennyire fog leesni a termékenység. Éppen ezért fontos, hogy megvizsgáljuk az ütem és az intenzitás alternatív lehetőségeit.

Rövidtávú aspektusok

Ha a születésszám csökken, ez mindaddig, amíg ez a trend tart, azonnal és kumulatív is lecsökkenti a fiatal korban lévők relatív számát a felnőttkorúakhoz viszonyítva. Minél erősebb a lefelé irányuló trend a születésekben, annál erősebb a kihatása a kormegoszlásra. Mivel a munkaerőt ez kezdetben nem érinti a nemzeti jövedelem is változatlan marad, s egyéb tényezők változatlansága esetén az egy főre eső jövedelem és így az adóbevételek is növekedni fognak (az utóbbi már annak következtében is, hogy kevesebb gyermek után kisebb adókedvezményt kell adni).

Mivel a magánháztartásokat így kevesebb eltartott terheli, akárcsak az állami szektort, így mindkét oldalról hozzájutnak azokhoz az eszközökhöz, melyekkel további, egyébként elérhetetlen célokat tudnak megvalósítani.

Az így felszabadított erőforrások tényleges felhasználásának módját nem maga a termékenységi trend határozza meg, hanem inkább azok a motívumok, melyek a trendet előidéztek (pl. a népesség felmerült anyagi aspirációi

és szükségletei) és az állami intervenció foka és típusai. Az, hogy kevesebb gyermeket akarnak az emberek, fakadhat akár kötelességérzetből, akár félelemből is, de esetleg abból a kívánságból, hogy többet fogyaszthassanak, hogy saját vagy gyermekük iskolai végzettségét emeljék vagy egyszerűen kevesebbet kelljen dolgozniuk. Sokkal inkább az ebből eredő magatartási minták határozzák meg a jelenlegi vagy a jövőbeli szükségletekre fordítandó kiadások közti választást, mint a csökkenő tendenciájú termékenység. A gazdasági növekedés és stabilizáció szempontjából nem minden körülmények közt előbbre való a jövőért való aggodás, mint a jelenlegi szükségletek kielégítése, mint ahogyan a több munka sem mindig jobb mint a több szabadidő. A modern gazdaságokban a kereslet és kínálat, valamint a megtakarítások és a beruházás nem mindig konzisztensek rövid távon. A beruházás szintjétől függően a fokozott megtakarítás arra készítheti a gazdaságot, hogy gyorsabban fejlődjék vagy hogy lelassuljon. A munkaerő- és a tőkefelhasználás fokától függően pedig a javak és szolgáltatások iránti fokozott kereslet a gazdasági ciklusokat akár lefelé, akár felfelé tudja fordítani. Ebből következik, hogy azokról a motivációkról, melyek a termékenység csökkenése irányába hatnak — mindaddig, amíg nem válnak túlságosan destruktívvá — nem állapíthatjuk meg rögtön, hogy gazdaságilag kedvezőek, vagy gazdaságilag kedvezőtlenek. Ha a magánszektorban a fogyasztás és a megtakarítások nem egyeznek a stabilizációs és növekedési irányelvekkel, akkor a gazdasági ösztönzők vagy az adórendszer megváltoztatása, vagy az állam anticiklikus tevékenységei jobb orvoslást ígérnek, mint a születések elősegítésére irányuló intézkedések. Ez utóbbiak más szempontokból lehetnek kívánatosak, de nem fontosak a gazdaság irányának befolyásolása szempontjából.

Mivel az egy főre eső jövedelem a születésszám csökkenésével növekedni látszik, lehetséges, hogy a viszonylag kisebb számú fogyasztó ellenére is fenn lehessen tartani az összközlést a javak és szolgáltatások iránt, sőt, hogy növelni is lehet. Mivel kevesebb erőforrásra van szükség a lassabban növekvő népesség fenntartásához, könnyebbé válik a tőkeberuházások növelése és technikai újítások bevezetése. A közegészségügy és oktatás területén felmerülő hiányosságokat sokkal gyorsabban lehet orvosolni, és a viszonylag kisebb gyermeknépességet jobb minőségű ellátással lehet felnevelni, mint régebben. Mivel éppen ezek azok a területek, ahol a leginkább hiányoznak a megfelelő új felszerelések és a szakképzett személyzet, csak az vezethet felesleges kapacitás kialakulásához, ha a születésszám trendje nagyon erősen lefelé irányul. Minden esetben azonban a termelési és foglalkoztatási struktúrában többé-kevésbé nagy eltolódások válnak szükségessé. Az, hogy ezek az eltolódások pontosan hogyan fognak megvalósulni, elsősorban az uralkodó gazdasági ciklustól függ. De sokkal könnyebben valósulnak meg egy fellendülési szakaszban, mint a lefelé irányulóban. Maga a születésszám csökkenése nem valószínű, hogy fordulatot fog okozni a gazdasági ciklusokban; legfeljebb csak erősíteni vagy gyöngíteni fog egy már fennálló trendet vagy a ciklus egy fázisát.

A születésszám csökkenéséből eredő adaptáció a termelési és foglalkoztatottsági struktúrához, rövid távon; főként a keresleti tényezőkből ered. Mindenekfelett az egy főre eső jövedelem növekedése és a kormegoszlásban való eltolódás a fontos. Különböző lehetőségek ennek nyomán pedig változó hatások jöhetnek létre az ebből eredő jövedelememelkedés lehetséges felhasz-

nálása során. Mindenesetre feltételezzük, hogy az összefogyasztás aránya az összmegetakarításokhoz kezdetben ugyanaz marad, mint amilyen a termékenység csökkenése előtt volt, és csak a belső (ti. a fogyasztáson ill. megetakarításon belüli) struktúrák változnak. Ez ugyan nem egy elkerülhetetlen következmény, de egy logikus hipotézis, mivel a termékenység csökkenése magában véve nem hoz létre közvetlenül eltolódást ezekben a gazdasági magatartás-mintákban.

Ha kevesebb ember rendelkezik ugyanannyi vásárlóerővel, mint amennyi a születésszám csökkenése nélkül lenne, úgy fejenként több árut és szolgáltatást fognak fogyasztani, és így szükségképpen meg fog változni a termelési struktúra. Az életszínvonal emelkedése a keresletet el fogja tolni a nem tartós fogyasztási cikkektől a tartós fogyasztási cikkek felé, az olcsó árucikkektől a jobb minőségűek felé, az alapvető szükségleti cikkektől a luxuscikkek felé. Minél inkább emelkedik az egy főre eső fogyasztás a fiatal fogyasztók számának csökkenésével, annál erősebbek lesznek ezek a hatások. A kereslet első sorban az olyan tartós fogyasztási cikkek felé tendál — mint gépkocsi, hűtőgép és televíziókészülék — melyeknek termelése tőkeintenzív. Valószínűleg növekedni fog a jobb minőségű lakások, valamint a magán- és közszolgáltatások iránti igény is, különösképpen az üdülési, szórakoztatási, információs és egészségügyi szolgáltatások iránt. Ezzel szemben az élelmiszer, textíliák és egyéb napi közszükségleti cikkek iránti igény alig, vagy egyáltalán nem fog növekedni — eltekintve a minőségi változásoktól. Végül, a speciálisan gyermekek és ifjak szükségleteire irányuló termelési ágak — például a gyermekruházat és gyermekjátékok — esetleg vissza fognak esni. Az utóbbi termékféléseket viszont nagyon erősen befolyásolják a stílus- és ízlésbeli eltolódások, melyek pedig állandóan új eladásokat ösztönöznek.

Nyilvánvaló, hogy a keresleti és termelési struktúrák ilyen átrendeződései nem a termékenységsökkenéstől függenek. Kapcsolódhatnak bármilyen forrásból eredő gazdasági növekedéshez és életszínvonal emelkedéshez is, és akár gyorsuló, akár lassuló népességnövekedés esetén megmutatkozhatnak mindaddig, amíg elegendő erőforrás áll rendelkezésre és kerül felhasználásra olyan beruházások céljára, melyek a gazdasági prosperitást mozdítják elő. A termékenység csökkenése csupán gyorsíthatja a gazdasági szerkezetváltozás fenti formáit ahhoz képest, ahogyan az gyorsabb népességnövekedésnél lehetséges lenne, ha egyéb tényezők konstansak maradnak. Mindenesetre ezeknek a folyamatoknak a kimenetele a gazdasági rugalmasságtól fog függni. A termelés csak akkor tud alkalmazkodni a változó kereslethez, ha a tőke és a munkaerő eléggé mobil. A kereslet eltolódása a tőke intenzív felhasználások irányában megköveteli, hogy több tőke és több munkaerő áramoljon ki a stagnáló ágazatokból a beruházási javakat gyártó iparágakba, valamint az olyan ágazatokba, melyek azokat a fogyasztási javakat gyártják, amelyeknek fogyasztása bővült. Hasonlóképpen a tőkeintenzív szektorokban is, különösen a kereskedelemben, a közigazgatásban és személyi szolgáltatásokban a növekvő munkaerő-igény nagyobb és szélesebb skálán mozgó erőforrásokat kíván. Ahhoz, hogy ezeket az eltolódásokat meg is lehessen valósítani, megfelelő számú beruházni hajlandó vállalkozónak kell lenni, továbbá megfelelően szakképzett munkaerőre van szükség, amely képes arra, hogy gazdasági tevékenységének jellegét vagy helyét gyorsan tudja megváltoztatni.

A vállalkozók általában a gazdasági reorientáció körülményei közt in-

kább jobb mint rosszabb lehetőségeket találnak a beruházásokhoz, ugyanakkor azonban nagyobb kockázattal kell szembenézniük. Állandóan új keresletekre kell ösztönözniük, hogy fokozzák a fogyasztási szinteket relative kevesebb vásárlóval, ezenkívül mindig késznek kell lenniük arra, hogy új termék és új termelési módszerek irányában mozogjanak, valahányszor a keresletben a divat és a minőség eltolódása fokozódik. Minél szorosabban közelítik meg az életszínvonal és a szükségletek a „telítettséget”, annál nehezebb és kockázatosabbá válik a vállalkozók számára ezeknek a követelményeknek a kielégítése. A határtermékek előállítói, akik a gyorsabb népességnövekedési időszakokban már kipróbált termékprofilokhoz ragaszkodnak és most már képtelenek a megváltozott keresleti viszonyokhoz alkalmazkodni, fel kell hogy hagyjanak az üzlettel. Nyilvánvaló azonban, hogy nem a termékenység csökkenésének tulajdonítható az, hogy hiány van tehetséges vállalkozókban, akik megfelelő tapasztalatokkal rendelkeznek ilyen szituációkban, mivel azokat a korcsoportokat, melyekbe a vállalkozók tartozhatnak, még nem befolyásolhatta a termékenységsökkenés rövid távon.

Hasonlóképpen a születésszám visszaesése nem akadályozza a munkaerő foglalkozási vagy földrajzi mobilitását rövid távon. Sőt ellenkezőleg, kisebb gyermekszám mellett — egyéb tényezők azonossága esetén — a munkások könnyebben tudnak foglalkozást és munkahelyet változtatni. Ezeket a tendenciákat még fokozza, hogy viszonylag jobbak az iskolázási és a felfelé való mobilitási lehetőségek. Különösen a női munkaerőt szokta növelni az, ha csökken a gyermekgondozás munkája. Másrészt azonban ha intenzívebb a technikai fejlődés és ahhoz való alkalmazkodás szükségessége, felgyorsulnak az eltolódások, sokkal több esetben kerül sor törésre azoknak a dolgozóknak az újra munkába való állításánál, akik elvesztették munkahelyüket. Ezek a problémák különösképpen súlyossá válnak, ha nincs elegendő kapacitás a kellő szakmai átképzés biztosítására. Az az érv, hogy a termékenység csökkenése olyan munkaerőhöz vezet, amely már idősebb és nehezebb betanítani, nem áll helyt, ugyanis 15—20 évre van szükség ahhoz, hogy az első ilyen jellegű hatás észrevehető legyen.

Amint már fentebb említettük, a kereslet megváltozása áremelkedéseket és magasabb profitokat hoz magával az expanzióban levő iparágakban. A munkaerőhiányt pedig — ami erősen érezhetővé válhat a mobilitás elégtelensége és az elhúzódo kiképzés miatt — a termelők megoldhatják több tőkeberuházással, vagy külföldi munkások alkalmazásával. Az előbbi megoldás különösen előnyös, ha a fokozott hazai kereslet vagy a növekvő export kedvez a termelői technológiában való eltolódásoknak. Lassúbb népességnövekedés mellett azonban gyakran erősebben jelentkezik az üzleti kockázattól való félelem. Sőt, mindaddig nincsenek kifejlesztve kellő munkamegtakarító módszerek a terciér szektorban, és elsősorban a személyi szolgáltatásokban. Ebben a szektorban a munkaerőigény különösen szorosan összekapcsolódik a növekvő életszínvonalal. Ezért a vállalkozók gyakran a „legegyszerűbb” megoldásnak azt látják, hogy idegen munkaerőt importáljanak, azon tény ellenére is, hogy ez a legkevésbé alkalmas arra, hogy a gazdaságot egy lassuló természetes növekedés hosszabb távú feltételeihez idomítsa.

A munkaerő-bevándorlás — akárcsak a születésszám emelkedése — felgyorsítja a népességnövekedést, de — akárcsak a termékenységsökkenés — a fogyasztóknak a termelőkhöz való arányát csökkenti. A munkaerő ab-

szolút és relatív növekedése, a vándorlás eredményeként mind az össztermelésnek, mind az egy főre eső jövedelemnek a növekedését idézheti elő, míg a termékenység csökkenése esetén csak az egy főre jutó jövedelem fog emelkedni. A gazdasági eltolódásokat így tovább fokozza még a bevándorlás, újabb munkaerőigény lép fel, ez megint fokozza az idegen munkások iránti keresletet. A születések számának visszaesése önmagában nem hozhat létre ilyen expanziós tendenciákat.

Hosszú távú aspektusok

Amint már az előző fejezetben rámutattunk, a születésszám csökkenése elvileg kedvezőnek bizonyul a gazdasági növekedés szempontjából. De hogy valójában előnyös-e és hogyan lesz az, az olyan körülményektől függ, melyeknek csak kevés vagy egyáltalán semmi közük sincs magához a születésszám csökkenéséhez. Ez még inkább áll a hosszú, mint a rövid távú időszakokra. Minél hosszabb ez az időszak, annál kevesebb az esély arra, hogy meg tudjuk különböztetni egymástól a termékenység csökkenésének következményeit és az egyéb tényezők okozta következményeket. Így tehát, bár a munkaképes korban levő személyek száma kisebb lesz a csökkenő termékenységi trend után 15—20 évvel, mint amilyen egyébként volna (a vándorlástól eltekintve), az effektív munkaerőkinálatot és a kereső-eltartott arányt mégsem ez a trend fogja teljes egészében meghatározni. Valószínű, hogy sokkal jelentősebbek ebből a szempontból a foglalkoztatottságban való részvétel arányában fellépő változások. A termékenység csökkenése legfeljebb közvetett tényező e tekintetben. Amint már rámutattunk, hozzájárulhat ahhoz, hogy több nő lesz kereső, de általában sok egyéb tényező is közrejátszik itt. Ezek az erők — mint pl. a jobb iskolázási körülmények és a nagyobb szakmai követelmények — határozottan lassítják a fiatalabb generáció belépését a munkaerőbe. Hasonlóképpen, az idősebb korosztályok részvétele a munkaerőben feltűnően csökkent a társadalombiztosítási rendszerek fejlődése következtében. Ennek eredményeként a középső korosztályokra koncentrálódott a munkaerő, ami viszont nem tarthat a végtelenségig, hanem egyszerűen csak el kell érnie a maximumot vagy elkezd csökkenni. A kedvező foglalkoztatási és jövedelmi lehetőségek meglehetősen fokozott ösztönző erőt képviselhetnek a munkaerőben lévő fiatalabb és legidősebb korosztályok számára. Tehát valóban lehetséges, hogy a munkaképes korú személyek számának a születésszám csökkenésének eredményeként bekövetkezett csökkenését legalább részben kiegyenlíti a foglalkoztatottságban való nagyobb arányú részvétel. Sőt, nemcsak a foglalkoztatott személyek száma az, ami itt szerepet játszik, hanem inkább termelő kapacitásuk.

Nyilvánvaló, hogy a fiatal személyek aránya a munkaképes korú személyekhez képest a termékenység visszaesésének tartósságától és intenzitásától függ. Ha feltételezzük, hogy a születések száma több évtizeden át a kezdeti szint alatt fog maradni, úgy ez az arány csökkenni fog, feltéve, hogy a nem-és korszpecifikus részvétel a munkaerőben változatlan marad. Ebben az esetben a kisebb létszámú munkaerőnek összesen kevesebb gyermeket és eltartott fiataalt kellene ellátnia, mint amit egy olyan nagyobb létszámú munkaerőnek kellene, amit konstans, vagy növekvő születésszám hozott létre. Másrészt

viszont ha a termékenység csökkenő trendje csak rövid időszakon át tart és azt egy emelkedő trend követi, olyan, ami a kezdeti szintre tér vissza vagy túllépi azt, úgy ez szükségképpen azt hozná magával, hogy a csökkent munkaerő egy tagjára több eltartott jutna, mint amennyi az első példában, ismét adott foglalkoztatási részvételi arányt feltételezve. Viszonylag több erőforrásra volna így szükség a fiatalabb generáció felneveléséhez és oktatásához, ha nem akarnánk, hogy a színvonal visszaessen.

A csökkent munkaerő kínálat következményei a munkaerőpiacra és az életszínvonalra nagyrészt attól függenek, hogy az előző években milyen volt a gazdasági adaptáció. A gazdasági és foglalkozási struktúrában létrejött azon eltolódások, amelyekről az előzőekben szoltunk, lényegesen emelni tudják a munkaerő hatékonyságot úgy, hogy a kisebb születési kohorszok belépése a munkaerőbe nem feltétlenül vezet munkaerőhiányra vagy relatíve kisebb termelésre. A munkaerőbe belépők számát már jóval előre meg lehet határozni, és kellőképp gondoskodni a megfelelő iskolázásról és a szükséges tőkéről. Sokkal nagyobb problémák merülnek fel, amikor a munkaerő foglalkozási és térbeli mobilitása nem elegendő a gyors alkalmazkodáshoz abban a szakemberkeresletben, ami a gazdasági struktúra átalakulásának az eredménye. Ez megint nem magának a termékenység csökkenésének a következménye, bár hosszú távon ez is közvetve hozzájárulhat valamennyire a mobilitás csökkentéséhez.

Ha eltekintünk attól a nem valószínű esettől, hogy a népesség és a munkaerő folyamatosan csökken, ami esetlegesen a termelőkapacitás kihasználatlanságához és infrastruktúra felesleghez vezethet, ésszerűnek látszik az a következtetés, hogy a termékenység csökkenő és emelkedő trendjeiben fellépő gyakori és erős változások sokkal valószínűbb, hogy nehézségeket fognak okozni a munkaerőben, mint egy alacsony, de viszonylag konstans születési szint. Ha nagy fluktuáció mutatkozik az iskolába vagy a munkaerőbe lépők számában, ez akadályozza az oktatási és a foglalkoztatási kapacitások adaptációját és optimális kihasználását. Amint a termékenység korlátozottan csökkenő trendje nem feltétlenül okoz csökkenést a javak és szolgáltatások iránti keresletben, ugyanúgy nem kell feltétlenül munkaerőhiányt hoznia magával. Ha már egyszer az oktatás és a tőkeképzés alkalmazkodott a munkaerő lassúbb növekedéséhez, hosszú távon nem jelentkezik az idegen munkások bevándorlásának szükségessége.

Ha azonban a születések trendje csökken, ez növeli az idegen munkások iránti keresletet olyan esetben, amikor a bevándorlás már előzőleg is meg lehetőségen nagymérvű volt és a gazdaság éppen ezért nem adaptálódott ahhoz a tényhez, hogy a munkaerőbe lépő belföldiek száma kisebb lesz.

Elvonatkoztatva a fiatalok bevándorlótól, a munkaerő átlagéletkora az idő folyamán emelkedni fog a termékenység csökkenése folytán. Ennek különféle kihatásai lehetnek a bérekre és a termelékenységre. Ha relatív hiány van fiatal munkaerőben, ez csökkentheti a bérdifferenciákat a fiatalabb és az idősebb munkaerő között, valamint a tapasztalatlan és a tapasztalt dolgozók között. Ez viszont rossz ösztönzést jelent a fiatal személyek számára, hogy szaktudásukat növeljék. Ugyanakkor az átlagéletkor emelkedésével a foglalkozási és a földrajzi mobilitás is csökkenhet. Mindenesetre nem áll helyt az a gyakori panasz, hogy ha a munkaerőben túl nagy a legidősebb korcsoport aránya, ez leállíthatja a fiatalabb kohorszok felfelé irányuló mobilitását, ép-

pen a csökkenő termékenységi trenddel összefüggésben, mivel a legidősebb dolgozóknak relatíve nagy csoportjait ez a lefelé irányuló trend még nem befolyásolhatja. Még nagyobb lenne a versengés a fiatalabb kohorszok körében az idősebbek által elfoglalt állásokért, ha nem lett volna előzőleg visszaesés a születések számában. Igaz ugyan, hogy ha a fiatalok kisebb arányban szerepelnek a munkaerőben, ez a gazdaság rugalmasságának a rovására mehet, de ez nem feltétlenül veszélyezteti a gazdasági és a társadalmi haladást. Ha csak korlátozottan jelentkezik csökkenő trend a születéseknél, ennek valószínűleg csak mérsékelt következményei lesznek a gazdaságra és akkor sem működik ez a hatás elszigetelten. Kihatása minden esetben több egymással összefüggő tényező együttes jelentkezésétől függ. Különösen a hosszabb tartalmú időszakokban nyílik alkalom számos alternatívára és lehetőségre az oktatás, a szakképzés és a mobilitást előmozdító intézkedések útján, melyekkel elkerülhetők a munkaerő öregedéséből származó esetleges kedvezőtlen gazdasági következmények.

Végül meg kell vizsgálnunk azt is, vajon nehezebb lesz-e eltartani a munkaképes koron túli népességet, ha csökken a termékenység. A következő tizenöt vagy húsz évre vonatkozóan a válasz világosan: nem. Igaz, hogy a népességnek ez a része sokkal gyorsabban nőtt Nyugat-Európában mint az össznépesség, úgyhogy megnőtt az öregkorúak eltartásának terhe. A termékenység folyamatban lévő csökkenése azonban még nem járult hozzá ehhez. Sőt ellenkezőleg, a fiatalkorú eltartottak arányának a csökkenése megkönnyítette az idősebb korúak növekvő rétegének ellátását. Majd csak ha azok a kohorszok, melyeket a születésszám csökkenése érint, elérik a munkaképes kort, akkor fog erősebben megemelkedni az idősek aránya az aktív népességhez képest, ha egyéb tendenciák nem érvényesülnek közben. Ez magában véve azonban még nem jelenti feltétlenül azt, hogy az átlag munkásnak viszonylag nagyobb eltartási terhet kell majd viselnie. Ha a gyermekszám továbbra is kicsi marad, akkor ennek a kompenzáló hatása kiegyenlíti az öregkorúak eltartásának nagyobb terhét.

A kiegyensúlyozásnak ez a lehetősége azonban csak ott jelentkezik teljes egészében, ahol az idősek ellátása kizárólag a család kötelessége. Egész más a helyzet ott, ahol a nyugdíjakat a dolgozók hozzájárulásából fenntartott alapokból fizetik ki úgy, hogy a juttatásban részesülők teljes mértékben kivehetik részüket a gazdasági fejlődésből. Ebben az esetben az átlag dolgozó jövedelmének az a százalékaránya, amit nyugdíj céljára kell félretenni, megfelelően emelkedni fog, ugyanakkor életszínvonala nem feltétlenül fog esni, vagy kevésbé emelkedni mint akkor, ha előzőleg nem csökkent volna a születések száma. Mindaddig, míg a munkaerő létszámának csökkenését kiegyenlíti a termelékenység növekedése, az életszínvonalaknak nem kell csökkennie, sem abszolút, sem relatív értelemben.

Ha a munkaerő magasabb átlagjövedelmet élvez, ez lehetővé teszi a magasabb nyugdíjterhet viselését is, a munkaerő életszínvonalának csökkentése nélkül. Másrészt pedig, ha a társadalombiztosítási alap fedezése tőke formájában van megoldva (pl. életbiztosítás), akkor a tőke utáni profitok játszanak szerepet a résztvevők számán és keresőképességén kívül. A csökkenő termékenységi trendek pedig — mindaddig, míg normális határok közt mennek végbe — inkább elősegítik, mint akadályozzák a tőkejavak új és sokkal hatékonyabb típusainak képzését.

A fokozott társadalombiztosítási terhektől való félelem főként annak a hosszantartó folyamatnak az eredménye, melynek során az idősebb személyek aránya az össznépességben emelkedett. Ez a folyamat viszont annak a demográfiai átmenetnek az elkerülhetetlen következménye, melynek során a hagyományos reprodukciós séma modernné alakult át, ami ugyan már véget ért Nyugat-Európában, de hatásának maradványai a kormegoszlásra mindaddig tartanak, míg az első világháború előtti, viszonylag nagy születési kohorszok még életben vannak. Feltéve, hogy nem lettek volna sem háborúk, sem vándorlás, a nyugat-európai népességek kormegoszlása nemsokára megközelítené az alacsony termékenységű stabil típust, magas várható élettartammal és eléggé fix, magas százalékarányú időskorú népességgel. Ez ahhoz a kérdéshez vezet, vajon egy népesség, amely hosszú ideig nagyon lassan vagy egyáltalán nem növekszik, kedvezőbben vagy kevésbé kedvezően hat-e a gazdasági haladásra, mint egy gyorsabban növekvő népesség. Itt azonban mindenekelőtt a növekvő népsűrűséget kell figyelembe vennünk és az ezzel kapcsolatos városi túlszűfolttság, tömegközlekedés, energiafogyasztás és a környezet minőségének problémáit.

Stacionér vagy növekvő népesség?

Stabil népességek hasonló halandósággal és különböző termékenységgel azzal analóg módon hatnak ki a gazdaságra, mint ahogyan csökkenő termékenységi trendű vagy nem csökkenő trendű népességek (kivéve, hogy e hatások egyidejűek, és nem egymást követőek). Ha a korstruktúra szilárd, a népességnövekedés egyenesen arányos a munkaerő növekedési ütemével.

A következőkben három stabil népesség-prototípussal fogunk foglalkozni, ahol a kiindulási népességszám 100 000, azonos halandósági szinttel (a születéskor várható élettartam = 70,5 év), de változó növekedési rátákkal ($R = -1\%$, 0% és 1%). A stacionér modell nulla növekedési rátával azonos Nyugat-Németország 1965/67 évi halandósági táblája népességével. E három modell kormegoszlása a három fő csoportban az alábbiak szerint tér el egymástól:

Kor	$r = -1\%$	$r = 0\%$	$r = +1\%$
0—19 évesek	18,320	27,553	34,985
20—59 évesek	52,018	52,420	50,422
60 éves és idősebb	29,662	20,027	14,593
<i>Együtt</i>	<i>100,000</i>	<i>100,000</i>	<i>100,000</i>

Mivel a három modell eltérő korstruktúrái csak a változó termékenységnek az eredményei, ebből az következik, hogy van egy optimális termékenységi szint, amely stabil feltételek mellett minimális eltartottsági tehernek fog megfelelni, a fiatal és idősebb embereknek a munkaképes korban lévő személyekhez viszonyított arányával mérve.

Jean Bourgeois-Pichat, a francia demográfus kimutatta, hogy azokban a stabil népességekben, ahol a növekedési arányszám legfeljebb 2% , a 20 éven aluli népesség aránya a 20—60 évesekhez egyenesen arányos, míg a 60 éves

és idősebb korcsoport aránya fordítottan arányos a nettó reprodukciós rátához.

Ugyancsak *Bourgeois-Pichat* becslése szerint a gyermekek és 20 éven aluli fiatal személyek átlagos fogyasztási szükségletei a felnőttek szükségleteinek kétharmadát teszik ki. Ebből a feltételezésből kiindulva az optimális nettó reprodukciós ráta valamivel 1 felett van, ami kisebb fokú népességnövekedést jelent hosszú távon, míg a minimális eltartottság gyakorlatilag azonos egy stacionér népességével. Ilyen körülmények között szintén kedvezőbbnek látszik egy alig növekvő vagy statikus népesség, szemben egy gyorsan növekvő népességgel.

A fenti megkülönböztetés a fiatal személyek és a felnőtt személyek szükségletei közt alapvetően csak azt mutatja, hogy az ember akkor tud több gyermeket felnevelni, ha az egy gyermekre eső költségek csökkennek. *Bourgeois-Pichat* gyermekekre vonatkozó költségbecslése érvényes lehetett Franciaországra az 1940-es évek végére, de ma már valószínűleg jóval több jönne ki. Nyugat-Európa szerte rendkívül nagymértékben megemelkedtek a gyermekek eltartására, egészségére, üdültetésére és oktatására fordított kiadások. Végülis, a szülőknek az a vágya, hogy kevesebb gyermek számára jobb ellátást és oktatást tudjanak biztosítani, volt a legfontosabb motívuma a termékenység csökkentésének.

Jelenleg még nem ismerjük Nyugat-Európában a kor szerinti fogyasztási struktúrát, sem azt, hogyan változhat az emelkedő életszínvonal esetén. Mindenesetre megállapítható, hogy a folyamatos népességstagnálás (zéró népességnövekedés) nem jelent olyan korstruktúrát, ami az összeltartottsági terhet megemelné. Ebben az értelemben hosszú távon nem volna előnyös visszatérni az 1964. évi magasabb termékenységi szintekhez.

Meg kell még vizsgálnunk, vajon az össznépességet tekintve egy stacionér népesség kevésbé előnyös-e a gazdasági fejlődés szempontjából, mint egy növekvő népesség. Általános érvényű feleletet nem adhatunk erre a kérdésre. A nulla népességnövekedés természetesen nem előnyös ott, ahol a természeti erőforrások és a nyersanyagok éppen a munkaerőhiány miatt a kellenél kevésbé vannak kihasználva; de még ebben az esetben is nem annyira a maximális, mint inkább az optimális népességnövekedésről lehet szó. Egy ilyen „optimum” kétségtelenül magasabb lenne, mint a kizárólag a korstruktúra szempontjából meghatározott optimum. A pontos szintet azonban mégsem tudjuk meghatározni, mert nemcsak az erőforrás-potenciáltól függhet, hanem a jóléti céloktól is, az ilyen kritériumok viszont változni szoktak az idő folyamán a gazdasági és műszaki haladással. Nyugat-Európában napjainkban biztos, hogy nem merül fel az alulnépesedés következtében kihasználatlan természeti erőforrások problémája. Természetesen megvan a lehetőség arra, hogy ezekben az országokban több embert lehessen növekvő életszínvonalal is ellátni, de az alapvető kérdés az, vajon a további népességnövekedés fontos előfeltétele-e a gazdasági növekedés további biztosításának.

Gyakori az a vélemény, hogy a növekvő munkaerőkinálat intenzívebb munkamegosztást és magas termelékenységet biztosíthat, mint a konstans munkaerő, feltéve, hogy a tőkeképzés kellő nagyságú. Ez azt feltételezné, hogy továbbra is azonos marad a nettó jövedelem növeléséhez szükséges beruházások aránya, vagyis a termelés tőkeigényessége. Ez a feltételezés azonban nem látszik reálisnak; okunk van feltételezni, hogy a Nyugat-Európában

jelenleg fennálló demográfiai és gazdasági feltételek mellett a termelés tökeigényessége növekedni fog a népességnövekedés ütemével együtt. Következésképp a beruházások arányának is ennek megfelelően kell emelkednie ahhoz, hogy a gazdasági növekedés ne essék vissza. Növekvő népességgel például viszonylag nagyobb befektetésekre van szükség hosszabb távú célok érdekében. Gondolunk itt elsősorban a közlekedésre, energia- és vízellátásra, szállításra és hírközlésre fordítandó beruházásokra, valamint iskolákra, egészségügyi létesítményekre és egyéb, szociális infrastruktúrákra fordítandó kiadásokra. A kapacitások nem kellő mértékű kihasználása — amennyire ilyen létezik — csak korlátozott ideig tarthat — ezen túl már új beruházásokat kell eszközölni, hogy el lehessen kerülni a szűk keresztmetszetet. Az évi 1%-os növekedési arányszám, ami kívánatosnak látszhatna a mai munkaerőhiány mellett, 70 év alatt megkétszerezné a népességet, s ezáltal az infrastruktúra és egyéb felszereltség meglehetősen nagy arányú növelését tenné szükségessé ahhoz, hogy adott színvonal mellett több embert lehessen ellátni, mielőtt további haladásra sor kerülhetne. Ezzel szemben viszont egy stacionár népességnél sokkal tágabb tere lenne a régi tőkeállomány megújításának, valamint az egy dolgozóra eső tőke (állóeszköz, felszerelés) bővítésének, úgyhogy az egy főre eső termelés sokkal gyorsabban emelkedhetne, mint egyébként.

Néha úgy vélik, hogy a tőkeképzés könnyebben megy növekvő népességben, mivel a megtakarítási kapacitás és az erre való hajlandóság nagyobb, mint egy stacionár népességben. Bár a fentiek sose érvényesek egy nagyon gyorsan növekvő népességre, több ok alapján is kétségsbe lehet vonni ennek a feltételezésnek az indokoltságát. Igaz, hogy a nagyobb családok valamilyen módon gazdaságosabban tudják háztartásukat vezetni, és így viszonylag kevesebb kiadást fordítanak egy gyermekre, de ez távolról sem bizonyítja, hogy az összkiadások több gyermekre kevesebbet tennének ki, mint kevesebb gyermekre. Sőt ez teljesen lehetetlen, ha a minőségi igények konstansak. Hasonló megjegyzések hangzanak el a közegészségügyre és oktatásra vonatkozóan, melyek több gyermeket tényleg kisebb átlagköltséggel tudnak kiszolgálni, de csak akkor, ha többletkapacitás van, vagy ha leszállítják a színvonalat. Nyugat-Európában jelenleg hiány van iskolákban, pedagógusokban, bölcsődékben, óvodákban, annak ellenére, hogy az egészségügyi és oktatási szolgáltatások elsők a fontossági sorrendben a gyermekek szükségleteinek kielégítésénél. Vitathatatlan, hogy a nagyobb családok takarékosági hajlandósága gyakran meghaladja a kisebb családokét, de ezek a magatartások nem feltétlenül vannak összefüggésben a gyermekek számával. Az ember több ok miatt is takarékoskodhat: azért, hogy több gyermeket nevelhessen, hogy kevesebb gyermeknek jobb nevelést tudjon nyújtani, hogy kényelmesebb nyugdíjas kort tudjon magának elérni. Azt, hogy az emberek öregkorukra megtakarítanak-e és ha igen mennyit, túlnyomórészt a társadalombiztosítási rendszer határozza meg, és nem egyéni döntéseken múlik a nyugateurópai országokban. Hasonlóképpen, a közoktatásra fordítandó kiadások sem a szülők önkéntes megtakarításától függenek, hanem inkább az adóbevételektől. A kormányzati bevételek összehangolása a kiadásokkal, illetőleg a megtakarításoké a beruházással, gazdaságpolitikai kérdés, ami viszont csak lazán kapcsolódik a népességnövekedéshez.

A gazdasági magatartási modellekben levő lehetséges különbségekből következően — melyek egyébként inkább okai, mint kihatásai a népesség-

változásnak — aligha találunk olyan gazdasági jellegű kritériumot, ami indokoltá tenné a további népességnövekedést Nyugat-Európában, legalábbis míg a gazdasági eredményeket az egy főre eső jövedelem emelkedésével mérik. Valamely stacionér népességből adódó problémák főként a termelés intenzívebbé tételének folyamatára, mint a termelés kiszélesítésére koncentrálódnak. Ha el akarjuk kerülni az ebből adódó fokozott kockázatot, a gazdasági döntéseknél sokkal világosabban meg kell határozni a prioritásokat, és szakítani kell a megszokott gondolkodásmóddal. Például sokkal nagyobb figyelmet kell szentelni a munkaerő kiképzésének, a szakképzési rendszer fejlesztésének, aminek specifikusan a jobban képzett és sokkal mobilabb munkaerő előkészítésére kell orientálódnia, továbbá az ezen célok elérésére alkalmas kutatásnak. Mindenekelőtt le kell küzdeni az előítéleteket a stacionér népességgel szemben, mert ezek az előítéletek károsak a gazdasági tevékenységre nézve, és kerékkötői lehetnek a fejlődésnek. A komoly veszélyforrás, nem a stacionér népességben rejlik, hanem abban, hogy hiányzik a képesség ahhoz, hogy meglassuk annak rejtett előnyeit.

A stacionér népességnek az a közvetlen hátránya, ami a gyakorlati politikában olyan kedvezőtlen színben tünteti fel, hogy közel áll a csökkenő népességhez. A stacionér népesség tulajdonképpen csak elméleti fogalom, a valóságban nem létezik. A valódi népességek, ha távlatilag egyensúlyban vannak, tehát hosszú távon konstansak maradnak, akkor is közben mindig változva pozitív és negatív növekedési szakaszokon mennek át. Ha túlságosan sokáig tart a negatív szakasz, akkor ez a munkaerő káros visszaesését idézheti elő, és súlyos szűk keresztmetszetet okozhat, ha a népesség megint elkezd növekedni. Ilyen körülmények közt a munkaerőre háruló eltartási teher nemcsak relatív, hanem abszolút értékben is megnőne. Nyilvánvaló, hogy ennek a kockázata csökken, ha egy hosszútávú emelkedési trend jelentkezik a népességben.

Konklúziók

Attól függetlenül, hogy a stacionér népességet előnyösnek tartjuk-e vagy sem, mindinkább a nagyon mérsékelt népességnövekedésre, a nulla népességnövekedéstől alig eltérő állapotra kell számítanunk. Az a politika, amely a nagy családokat feltétlenül előnyösnek tartja és a termékenységnek minden visszaesését előnytelennek, nem néz szembe a gazdasági realitásokkal. Az ilyen politika csak átmeneti eredményeket érhet el, mivel a termékenységi szint fluktuációját irányozza elő, ami viszont csak fokozza a nehézségeket a jövő generáció befogadásánál. A racionális népesedéspolitikának inkább egy lassú, de egyenletes növekedési vonalra kellene törekednie és olyan intézkedésekre kellene koncentrálnia, melyek optimális helyet biztosítanak a gyermekeknek a társadalomban. A népesedéspolitika nem érvényesülhet elszigetelten, hanem csak egy átfogó gazdaság- és szociálpolitikával összhangban, melynek viszont figyelembe kellene vennie a népességi szempontokat.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПАДЕНИЯ
РОЖДАЕМОСТИ В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ*Резюме*

Автор в своей статье рассматривает многоспорные экономические последствия уменьшения фертильности. Он опровергает по общепринятому мнению, по которому уменьшение фертильности оказывается полезным только в неразвитых странах, и вредным в развитых из-за понижительного влияния на рабочую силу и на спрос. В развитых странах уменьшение плодovitости изменяет, в первую очередь, возрастную структуру, после чего удельный вес зарабатывающих и иждивенцев. При всех обстоятельствах оно вызывает необходимость приспособления экономики к новой структуре. Благоприятствующее или неблагоприятное воздействие приспособляющего процесса на развитие прямо не зависит от народонаселения, а в крайнем случае, может быть связанным с общественными и моральными факторами, вызвавшими уменьшение фертильности.

Краткосрочные перспективы экономического влияния уменьшения фертильности автор считает единогласно благоприятным относительно своих возможностей. Улучшение пропорции зарабатывающих и иждивенцев, следствием которого является повышение общего дохода на душу населения, влечёт за собой увеличение потребления или сбережения. Какое из этих двух наступит, может быть связано и с мотивами, порождающими снижение рождаемости (страх, увеличение потребностей и др.). В качестве результата — соответствие спроса и предложения и согласие сбережения и инвестиции могут оказываться благополучными или нет, в зависимости от гибкого реагирования на изменения экономики. Возможность гибкости оказывается уменьшением фертильности краткосрочно благоприятной, так как при меньшем числе детей квалификационная, профессиональная и др. миграция является большей.

При долгосрочном влиянии различить следствия уменьшения фертильности и одновременно с ним возникающих факторов еще труднее. По автору, долгосрочно уменьшающееся количество рабочей силы уравновешивается увеличением интенсивности капитала, возникающей большей пропорцией и увеличиваемой занятостью женщины, связанной с уменьшением плодovitости.

Автор показывает на числовом примере возрастную структуру стационарного, медленно растущего и медленно уменьшающегося населения, разные пропорции бремена на содержание (ссылаясь на известную формулу *Буржеа Пиза*). По автору, с точки зрения экономики, стационарное население не хуже медленно уменьшающегося, и демографические взгляды, являющиеся несогласными с этим, объясняются тем, что население, близкое к стационарному, причиняет периодически фактическое уменьшение населения. Рассматривая инвестиционные потребности населения, по автору, является также необходимой демографическая политика с целью населения, близкого к стационарному, подчеркнув требование равномерного, не знающего колебаний развития.

THE DECLINE OF THE BIRTH RATE IN WEST EUROPE:
ECONOMIC IMPLICATIONS*Summary*

In her study author deals with the much discussed economic effects of the decline in fertility. She refutes the general opinion according to which the decline in fertility is only useful for developing countries but may be harmful to developed countries by decreasing labour force and demand. In developed countries the decline in fertility alters first of all the age structure, and thereby the relation of economically active persons to dependents and the structure of demand. Anyhow, it requires the adjustment of economy to the new structure. Whether this adjustment process turns out to be advantageous or disadvanta-

geous for development, does not depend directly on population phenomena, but can be related only indirectly to the same social and psychological factors which contributed to the decline in fertility.

As far as the possibilities are concerned author considers uniformly as advantageous the short-term economic effects of the decline in fertility. The improvement of the relation of economically active persons to dependents and consequently the increase of per capita income lead either to the growth of consumption or that of savings. Which of the two will take place, can be related also to the motives that caused the decline in births (fear or the increase of demands etc.). As a result partly the harmony between demand and supply, partly the harmony between savings and investment can develop in a favourable or unfavourable way, depending first of all on the flexibility of the reaction of economy to the changes. In a short run the decline in fertility can exert a positive influence on the possibilities of flexibility, as in case of a lower number of children the occupation- and qualification- etc. mobility of persons in productive age is higher.

In case of long term effects it is even more difficult to distinguish the consequences resulting from the decline in fertility or from the factors appearing simultaneously with that decline. In the author's opinion, the number of persons in the labourforce decreasing in a long run is compensated by the increase of capital intensity deriving from greater savings as well as by the higher employment ratio of women growing in connection with the decline in fertility.

Author illustrates with figures the age-structure of a stationary, slightly declining and slightly growing population, the different ratios of dependency load (referring to the well-known formula of Bourgeois-Pichat, too). In her opinion, a stationary population is not less desirable for economic development than a slightly growing one, and population views differing from the above mentioned are rather motivated by the fact that the population being near the stationary one from time to time really leads to a decline in population. Taking into consideration the investment demands of growing population, in authors opinion population policy aims being near the stationary population seem to be justified, stressing the necessity of smooth development without strong fluctuation.